

MIT O BOŠNJAČKOM PANISLAMIZMU: POKUŠAJ NAMETANJA KOLEKTIVNE STIGME

Amir KARIĆ

Pravni fakultet Univerziteta u Tuzli
amir.karic@untz.ba

ABSTRACT

Polazeći od teze da su Bošnjaci tokom 20. stoljeća bili izloženi pokušajima kolektivne stigmatizacije, zbog navodne ideologije političkog panislamizma, autor dokazuje neutemeljenost takvih tvrdnji, čiji se odjeci povremeno čuju sve do danas iz određenih ideološko-političkih centara bosanskohercegovačkog okruženja. On analizira sve relevantne činjenice koje se odnose na ovu temu: nastanak panislamskog pokreta u muslimanskom svijetu, prvo korištenje tog izraza u evropskim jezicima, istražuje da li je ideologija panislamizma imala odjeka među Bošnjacima, ukazuje na razliku između političkog i religijskog panislamizma, analizira sve akademske rasprave o panislamizmu i hilafetu iz prve polovine 20. stoljeća, te analizira značenje panislamizma u *Islamskoj deklaraciji* Alije Izetbegovića.

Gljučne riječi: panislamizam, vjersko jedinstvo, islamski svijet, islamska deklaracija, Bošnjaci.

MYTH OF BOSNIAK PAN-ISLAMISM: ATTEMPT OF COLLECTIVE STIGMA IMPOSITION

Starting from the thesis that Bosniaks were exposed to attempts of collective stigmatization during the 20th century due to alleged ideology of political pan-islamism, the author proves the unfoundedness of such claims whose echoes are heard till these days from certain ideological and political centers from neighbouring countries. The author analyzes all relevant facts related to this topic: the emergence of pan-islamic movement in the Muslim world; the first mention of that term in European languages; researches whether the ideology of pan-islamism has had an impact on Bosniaks; indicates the difference between political and religious pan-islamism; analyzes academic discussions from the first half of 20th centuries about pan-islamism and caliphate; analyzes meaning of pan-islamism in the *Islamska deklaracija* of Alija Izetbegović.

Key words: pan-islamism, islamic unity, islamic world, Islamska deklaracija, Bosniaks

1.0 Uvod

Panislamizam je izraz koji je nastao u evropskoj orijentalistici u osmoj deceniji 19. stoljeća i kojim je označavan pokret čiji je cilj bio ujedinjenje muslimanskog svijeta predvođenog Osmanskim carstvom. Kao takav on ima analogno značenje kakvo su imali drugi pan-pokreti svoga vremena, na primjer pangermanizam, panslavizam, ili panevropski pokret. Međutim, tokom XX stoljeća, posebno tokom njegove druge polovine, u jugoslavenskim režimskim medijima panislamizam je korišten kao *stigma* kojom su muslimani kolektivno *obilježavani* kao strani i reliktni element na južnoslavenskom prostoru. Centri srpske velikodržavne ideologije su nastavili sa takvom propagandom sve do danas. U tom smislu njihovi najistaknutiji politički predstavnici u posljednje vrijeme često spominju *Islamsku deklaraciju* Alije Izetbegovića kao „dokaz bošnjačke panislamske zavjere“. Treba li uopće spominjati Ćosićeve riječi „Mi Srbi lažemo da bismo obmanuli sebe, da utešimo drugog; lažemo iz samilosti, da nas nije strah, da ohrabrimo, da sakrijemo, da sakrijemo svoju i tuđu bedu, lažemo zbog poštenja. Lažemo zbog slobode. Laž je vid našeg patriotizma i potvrda naše urođene inteligencije. Lažemo stvaralački, maštovito, inventivno.“

Istraživao sam kakve je učinke imala panislamska politika Sultana Abdulhamida II na iseljavanje Bošnjaka u Tursku poslije 1878. godine, odjeke ideje panislamizma u borbi za Vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju, rasprave o panislamizmu i hilafetu koje su objavljene u bosanskohercegovačkoj štampi u prvoj polovini 20. stoljeća, i na kraju kakvo značenje ima panislamizam u *Islamskoj deklaraciji* Alije Izetbegovića.

2.0 Šta je panislamizam?

Od XVII stoljeća pa nadalje muslimanski svijet se suočavao i sa unutrašnjim i sa spoljnim izazovima. Sve više je uzmicao pred imperijalnim nasrtajima evropskih zemalja. Takav razvoj događaja doveo je do pojave niza pokreta, od Indije, preko Perzije i Osmanske države do sjeverne Afrike, koji su imali za cilj moralnu obnovu društva, reorganizaciju vojske i civilne uprave, te otpor evropskom kolonijalizmu.¹

---

1 Većinu Ideja i stavova iznesenih u ovome radu opširno sam izložio u knjizi *Pa-*

Jedan od tih pokreta bio je panislamizam, čije se idejno konstituiranje povezuje sa pokretom *Mlade osmanlije* koji je nastao 1865. godine. U tom smislu je prvi put upotrijebljena sintagma *Ittihad-i islam* (islamsko jedinstvo) u istanbulskom listu *Hurijet* u izdanju od 9. novembra 1868. godine. Mlade osmanlije su zastupali ideju da samo ujedinjenje muslimana predvođenih Osmanlijama može sačuvati Osmansko carstvo od daljnjeg propadanja. Deceniju kasnije, 1877. godine izraz panislamizam javio se u evropskoj javnosti. Prvi put upotrijebili su ga na njemačkom jeziku Franz von Werner i na engleskom jeziku turkolog Arminius Vambery. (Landau, 1990, 2) Nakon toga ovaj izraz često je korišten u evropskoj, napose britanskoj štampi. Na arapskom jeziku prve tekstove o panislamskoj ideji napisali su Džemaluddin el-Afgani i Muhamed Abduhu 1884. godine u listu *El-urva el-vuska* (Čvrsta veza). Tokom vlasti sultana Abdulhamida II (1876-1908) panislamizam je bio zvanična državna ideologija Osmanskog carstva.

2.1 Panislamizam i Bošnjaci

Panislamska ideja je imala određenu refleksiju među Bošnjacima na granici 19. i 20. stoljeća. Njegova manifestacija je bila dvojaka. Odjeci ideja panislamizma na društvenom i političkom planu naziru se u pokretu iseljavanja Bošnjaka u Tursku i u Pokretu za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju. S druge strane, utjecaj panislamizma prepoznatljiv je u javnom djelovanju jednog broja bošnjačkih autora, novinara, publicista i prevodilaca, kao i u uređivačkoj orijentaciji nekoliko bošnjačkih listova.

Panislamizam je, kao zvanična ideologija Osmanskoga carstva u vrijeme vladavine Sultana Abdul-Hamida II, doprinio iseljavanju muslimana iz zemalja koje više nisu bile u satavu Osmanskog carstva. Šejhul-islam je 1887. godine objavio fetvu, kojom je zatražena njihova *hidžra*, a Osmanska vlada je potom formirala Visoku islamsku komisiju koja je bila pod izravnim sultanovim nadzorom. Ta politika je, nesumnjivo utjecala i na Bošnjake, od kojih su mnogi, iselili se iz Bosne i Hercegovine nakon što je upravu nad njom preuzela Austro-Ugarska monarhija. Među Bošnjacima je bilo onih koji su zagovarali iseljavanje kao vjersku obavezu. O tome svjedoči *Rasprava o iseljavanju* koju je

---

nislamizam u Bosni, objavljenoj u Sarajevu 2006. godine, a neke sam dodao i reinterpretirao.

napisao Hilmi Baba Taslidžali (Pljevljak), nakon iseljavanja iz Sandžaka poslije Prvog balkanskog rata u kojoj se zalagao za iseljavanje. (Karčić, 1999, 116) Međutim, nekoliko uglednih bošnjačkih alima javno su digli svoj glas protiv iseljavanja i tumačenja da je hidžra vjerska dužnost muslimana. Među njima se ističu hafiz Muhamed Emin Hadžijahić, koji je napisao serijal članaka u listu *Vatan* 1884. godine, i muftija tuzlanski Mehmed Teufik Azapagić, koji je 1884. godine napisao veoma stručnu raspravu pod naslovom *Risala o hidžri*. (Imamović, 1997, 111) Interes za ovu temu pokazao je i učenik travničke medrese Muhamed Tarabar koji je uputio pitanje Muhamedu Rešidu Rida koji mu je odgovorio u reviji *El-Menar* 1909. godine, u tekstu pod naslovom *El-Hidžra ve hukmu muslimi Busna fiha* (Hidžra i pravila koja se odnose na nju u pogledu muslimana Bosne) i u svom odgovoru također izrazio stav da muslimani nemaju vjerski razlog da se iseljavaju iz svoje domovine. (Karčić, 1999, 115)

Odlukom Berlinskog kongresa Austro-Ugarska je dobila mandat da okupira Bosnu i Hercegovinu, s tim da je formalni suverenitet nad njom i dalje zadržao Osmanski sultan. Ministar Benjamin Kalaj 1882. godine predložio je Caru Franji Josipu imenovanje muftije sarajevskog Mustafe Hilmi Omerovića na položaj reisul-uleme, uporedo radeći na formiranju ulema-i medžlisa, odnosno vjerske organizacije odvojene od institucije Šejhul-islama, a sve u cilju manjeg utjecaja Osmanskog sultana na Bošnjake. Godinu dana poslije, započete su aktivnosti reguliranja uprave nad vakufima. Sve aktivnosti u vezi s tim nailazile su na protivljenje opozicionih krugova, na čijem čelu je bio muftija mostarski Ali Fehmi-ef. Džabić. Oni su svoj opozicioni stav formalizirali *Prijedlogom autonomnog statuta za vakufsko-mearifsku zakladu u Hercegovini*, kojeg su uputili 14. oktobra 1899. godine Benjaminu Kalaju, a 19. oktobra iste godine caru Franji Josipu. Središnje pitanje o kojem predstavnici austrougarske vlasti u B i H i Pokreta nisu mogli postići saglasnost sljedećih deset godina, odnosilo se na proceduru izbora reisul-uleme i dodjelu menšure. Predstavnici Pokreta, u početku predvođeni muftijom Džabićem, a kasnije prvacima Muslimanske narodne organizacije nastojali su sačuvati što veće ingerencije šejhul-islama, odnosno sultana/halife u domenu vjerske organizacije Bošnjaka, dok je austrougarska vlast imala suprotne ciljeve, po svaku cijenu je htjela osigurati pravo bečkome caru na imenovanje Reisul-uleme. Donošenjem *Statuta za autonomnu upravu islamskih vjerskih i vakufsko-mearifskih poslova u Bosni i Hercegovini* 15. aprila 1909. godine završena je jednodecenijska borba za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju.

O temama panislamizma i hilafeta u bošnjačkoj akademskoj javnosti se sporadično pisalo sve do kraja II svjetskog rata. Glavninu tekstova o panislamizmu objavili su *Biser* i *Behar*, te djelimično *Hikjmet* i *Gajret*, dok su rasprave o hilafetu objavljene u *Gajretu*, *Hikjmetu*, *Islamskom svijetu*, *El-Hidaji* i kao zasebna izdanja.

Bitna karakteristika diskursa o panislamizmu je odsustvo *političkog* i promoviranje *duhovnog panislamizma*. Autori, koji su javno iznosili svoje poglede o panislamizmu negirali su bilo kakvu mogućnost političkog panislamizma u Bosni i Hercegovini. S druge strane, branili su duhovni, odnosno vjerski panislamizam kao vrijednost koja proistječe iz suštine socijalnog učenja islama. Zagovarali su njegovanje specifičnog senzibiliteta Bošnjaka prema drugim muslimanskim narodima i razvijanje svemuslimanskog vjerskoga bratstva, koje nije moglo imati nikakvih realnih političkih posljedica.

Najobimniju raspravu o panislamizmu napisao je Fehim Spaho. On je u Beharu 1906. godine, u dvadeset nastavaka, objavio raspravu pod naslovom *Panislamska ideja*, u kojoj je ukazao na razvoj panislamskog pokreta, najbrojnije muslimanske narode i njihov odnos prema tom pokretu, te komentirao panarapsku ideju koja je bila izravno suprotstavljena panislamskoj politici sultana Abdul-Hamida II. Spaho je u svojoj raspravi naglasio dvije dimenzije panislamizma, političku i duhovno-vjersku. Nekoliko puta je naglasio izuzetnu važnost vjerskog panislamizma za muslimane i negirao političku dimenziju tog pokreta. Međutim, u Spahinom gledanju na ulogu halife i ciljeve panislamizma vidljiva je i stanovita kontradikcija. On ističe vjerski značaj panislamizma i vjersku funkciju hilafeta, odnosno halife. Istovremeno, odbacuje ideje panarabista o reduciranju funkcije halife na vjersku razinu njenim odvajanjem od političke funkcije, odnosno odvajanjem od osmanskog sultana, i uspostavom institucije halife, neovisno od bilo kojeg političkog vođe. U tom smislu Spaho je panarabistima prigovarao da koaliraju sa Englezima i time rade na rušenju Osmanskoga carstva. Ovaj ambivalentni stav moguće je razumjeti kao stanovitu autocenzuru, prihvaćenu pod pritiskom okolnosti koje je ustanovila austrougarska vlast u Bosni i Hercegovini, u kojima je uređivačka koncepcija Behara podrazumijevala potpuno ustezanje od političkih tema i objavljivanje tekstova kulturno-prosvjetnog, vjerskog i odgojno-didaktičkog sadržaja.

Pored Fehima Spahe kraće tekstove o panislamizmu napisali su Ibrahim Hakki Čokić i Murat Šuvalić u tuzlanskom *Hikjmetu*. U slučaju

Hikmetovih autora, također je prisutna stanovita nedosljednost. Urednik Ibrahim Hakki Čokić izričito je odricao ideji panislamizma političke implikacije, dok u tekstu kojega je potpisao Murat Šuvalić govori se o panislamizmu kao političkom i socijalnom pokretu. Međutim, Šuvalić nije dovoljno naglasio da je u tekstu kojeg je potpisao zapravo samo prenio poglede o panislamizmu onovremeno afirmiranog autora Esad-beja, a ne vlastite stavove kako se to na prvi pogled može činiti. Uzme li se ova činjenica u obzir može se otkloniti dilema o tome kako je *Hikmet* gledao na panislamizam.

Iako je tema panislamizma bila zastupljena u više listova, posebna pažnja poklonjena joj je u mostarskom listu *Biser* i ediciji *Muslimanska biblioteka*, čiji je osnivač *Prva muslimanska nakladna knjižara i štamparija* Muhameda Bekira Kalajdžića. U okviru spomenute biblioteke objavljene su knjige koje su uglavnom prethodno bile objavljene u *Biseru*. Prvo je 1913. godine objavljena knjiga turskog autora Halila Halida *Borba polumjeseca i krsta*, koju je sa turskoga preveo Musa Ćazim Ćatić. Potom je 1914. godine, samo tri godine nakon objavljivanja njenog izvornika u Istanbulu, štampana knjiga autora Refik-bega Azm-zadea *Panislamizam i Evropa*, koju je sa arapskoga preveo Ahmed Rašidkadić. Iste godine objavljena je i treća knjiga *Panislamizam i panturcizam*, nepoznatog autora koju je sa francuskoga preveo Salih Bakamović. U *Biseru* je 1918. godine u nastavcima objavljena knjiga Dželala Nurija pod naslovom *Panislamizam, islam u prošlosti, sadašnjosti i budućnosti*, koju je sa turskoga preveo Salih Bakamović.

U istom kontekstu mogu se promatrati i raspave o hilafetu. Mladoturski režim je 1924. godine ukinuo instituciju halife, što je šokantno djelovalo na mnoge muslimane u svijetu. Odmah zatim u mnogim zemljama muslimanskoga svijeta pokrenute su debate o obnovi hilafeta, odnosno institucije halife. U tom smislu nekoliko bošnjačkih autora napisalo je rasprave o ovoj temi. Prvi u nizu tekstova u tom razdoblju napisan je 1925. godine drugim povodom. Osman Nuri Hadžić je povodom dvadeset i pete godišnjice Džabićevog pokreta za autonomiju, objavio u *Gajretu* opširan tekst pod naslovom *Muslimanska vjersko-prosvjetna autonomija i pitanje Carigradskog Halifata*. Hadžić je nakon osvrta na Pokret za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju, predstavio historiju hilafeta. Veoma je zanimljivo da Hadžić nije spomenuo ukidanje hilafeta do kojeg je došlo samo godinu dana prije i nije se izjašnjavao o potrebi njegove ponovne uspostave, odnosno obnove hilafeta. Sljedeću raspravu pod naslovom *Sveislamski kongres*

i pitanje hilafeta napisao je Edhem Bulbulović povodom sazivanja sveislamskog kongresa u Kairu u maju 1926. godine. Bulbulovićev pogled na ulogu hilafeta je u skladu sa njegovim gledanjem na islam općenito, tj. da utjecaj islama treba svesti isključivo na duhovnu razinu, te da hilafet treba imati ingerencije isključivo u domenu religije. Istim povodom, tj. u vezi sa sazivanjem sveislamskog kongresa u Kairu svoje poglede o pitanju restitucije hilafeta i njegove funkcije općenito iznio je Abdulah Bušatlić, istaknuta ličnost publicističke javnosti prve polovine XX stoljeća. On smatra da halifa koji bude izabran na kongresu, u što je on vjerovao da će se desiti, treba imati ulogu i svjetovnog (*dunjevi*) i vjerskog (*dini*) vođe. Slične stavove iznesene u listu *Islamski svijet* zastupao je i hafiz Muhamed Pandža. Uredništvo *Hikmeta* poklonilo je značajnu pažnju pitanju obnove hilafeta, ali smještajući te rasprave u kontekst domaćeg sučeljavanja s modernistima i reformistima. Uredništvo *Hikmeta* je zastupalo stav o vjerskoj funkciji halife. Veoma pregledan i sistematičan prikaz povijesnog razvoja hilafeta iznio je Dr. Hamdija Čemerlić u tekstu *Hilafet, vjersko jedinstvo muslimana*, koji je objavljen u listu *El-Hidaje* 1941. godine. On zastupa nedvosmislen stav o potrebi obnove hilafeta kao duhovno-religijske zajednice muslimana. Čemerlić je mišljenja da je ponovna uspostava hilafeta nesumnjivo želja muslimanskih masa u cijelome svijetu, ali da to onemogućavaju interesi velikih evropskih sila i sujete vladara pojedinih muslimanskih država. Bulbulović, Bušatlić i Pandža su ponudili i vlastito viđenje strukture i načina funkcioniranja hilafeta, dok se Čemerlić nije izjašnjavao o tom pitanju.

Svi listovi koji su ranije spomenuti u manjoj ili većoj mjeri, moglo bi se reći bez veće selektivnosti, objavljivali su vijesti iz islamskog svijeta i na taj način pokazivali zanimanje za druge muslimanske narode.

3.0 Polemički diskurs

Polemike o panislamizmu i hilafetu odvijale su se između dva svjetska rata unutar šireg konteksta bošnjačkih rasprava o prihvatanju i/ili neprihvatanju evropskog kulturnog obrasca. Svjetovni modernisti, među kojima su se u vezi sa ovim pitanjem istakli Mustafa Mulalić i Malik Kulenović, optuživali su ulemu da podržava panislamska sanjarenja kod Bošnjaka i time usporava razvoj nacionalne svijesti. (Gajret, 1932, br. 10, 159) Odgovor je bio da nikome ne pada na pamet političko ujedinjavanje Bošnjaka, odnosno Bosne sa drugim muslimanskim

zemljama, ali da je razvijanje svijesti o vjerskome i nadnacionalnom osjećanju jedinstva kod muslimana sasvim prirodna stvar. (Jahić, 1994, 147) U tom smislu osnovano je smatrati da je panislamizam, kao ideologija koja je etnicitetu pridavala drugorazrednu ulogu u odnosu na vjerski identitet, usporavala dvostruki pokušaj nacionaliziranja Bošnjaka, i sa srpske i sa hrvatske strane, jer autori koji su zastupali i promovirali gledišta panislamizma naglašavali su važnost islamskog tj. vjerskog identiteta, relativizirajući važnost nacionalnog opredjeljenja.

4.0 Panislamizam i Islamska deklaracija

Alija Izetbegović je u *Islamskoj deklaraciji* zaokupljen muslimanskim svijetom, njegovim stanjem i mogućim perspektivama, odnosno geopolitikom zemalja muslimanskog polumjeseca. (Izetbegović, 2005) U tom smislu on razmatra i ideje *panislamizma* i *nacionalizma* i njihove učinke na položaj tih zemalja. Za njega je panislamizam inkluzivistička ideja moguće integracije širokog pojasa muslimanskih zemalja, a nacionalizam redukcionistički i fragmentirajući. Izetbegović o panislamizmu govori vizionarski, a ne utopijski, historijski i geopolitički kontekstualizirano, a ne romantičarski. On se referira na evropske procese integracije kroz Evropsku zajednicu, preteču Evropske unije, kao znak nužnosti prevazilaženja zatvorenosti u granice nacionalnih država, istih onih gdje je ideja nacionalne države nastala, a sve u cilju ostvarivanja globalne konkurentnosti i kompetitivnosti. Stvaranje Evropske ekonomske zajednice, prema njegovim uvidima „predstavlja najkonstruktivniji događaj evropske povijesti XX stoljeća“. On tako misli jer „savremeni svijet nalazi se pred razvojem /koji/ (...) zahtijeva do sada nezapamćenu i neslućenu koncentraciju ljudi i sredstava i objektivno daje šanse samo velikim nacijama, ili još tačnije, savezima nacija. (...) Kina po svom razvoju stoji znatno iza Francuske ili Engleske, ali zahvaljujući ogromnoj koncentraciji ljudi i sredstava, ona u tekućoj utakmici pokazuje izrazitu nadmoć. Ova situacija predstavlja šansu za muslimanski svijet, koji nije razvijen ali je velik.“ Sa pogledom na Evropsku zajednicu on ističe da „prirodna je težnja za saradnjom i ujedinjenjenjem muslimanskih naroda. (...) Nama se čini da nema ništa prirodnije pa prema tome ni realnije od zahtjeva da muslimani ostvare razne forme jedinstva radi rješavanja zajedničkih problema i da postupno pristupe stvaranju određenih supranacionalnih struktura - ekonomskih, kulturnih i političkih - radi koordiniranog i zajedničkog djelovanja u nekim važnim oblastima“, naglašava Izetbegović.

Pretpostavka za takvu integraciju muslimanskog svijeta, on smatra ne može biti nacionalizam, jer je suprotstavljen najdubljim osjećanjima muslimanskih naroda. U Evropi je nacionalizam „(...) predstavljao afirmaciju narodnih težnji (melosa, folklor, a posebno jezika), u muslimanskim zemljama se po pravilu susreće jedan zakržljali oblik nacionalizma.“ Ideja nacionalizma u muslimanskim zemljama nije izraz težnji muslimanskih naroda, ona je nametana posredstvom otuđene elite školovane u zapadnjačkom obrazovnom sistemu, i predstavljala je neautentičnu, nenarodnu i vještačku konstrukciju. On svoju tvrdnju potkrepljuje i odnosom nacionalističke administracije prema arapskom jeziku čiji status „nije mnogo povoljniji nego za vrijeme anglo-francuske okupacije“. On naglašava da je „ovdje nacionalizam zamišljen kao zamjena islamu i kao takav od početka predstavljao antiislamski pokret“ te je suprotstavljen osjećanjima muslimanskih naroda, koja su prožeta kura'anskim principom „muslimani su braća“, a „u muslimanskom svijetu bez islama nema ni patriotizma.“

Svoju realističku percepciju potrebe integracije muslimanskih zemalja, tj. okretanja panislamizmu umjesto nacionalizmu, pored privredne i kulturne stagnacije, Izetbegović obrazlaže i činjenicom naglog prirodnog priraštaja u muslimanskom svijetu. U tom smislu on zaključuje da „ovaj dramatski demografski razvoj, ako ne bi bio praćen isto tako brzim ekonomskim i društvenim razvojem, pun je potencijalnih opasnosti i neizvjesnosti. Za proteklih 20 godina ova „demografska inflacija“ uglavnom je apsorbirala sav porast proizvodnje, tako da je u većini muslimanskih zemalja nacionalni dohodak po stanovniku danas manji nego prije dva desetljeća. Tako porast stanovništva, umjesto da bude faktor moći u ujedinjenom muslimanskom svijetu, postaje izvor kriza i očajanja za razjedinjene muslimanske zemlje. Jasno je da muslimanske zemlje ne mogu pojedinačno izaći na kraj sa ovim problemom.“ Njegove ideje o panislamizmu dobijaju puno značenje ako se sagledavaju u kontekstu globalizacije, kada je svijet višestruko premrežen, a nacionalni suverenitet čistog oblika prošlost.

5.0 Zaključak

Nakon istraživanja svih činjenica u vezi sa ovom temom može se pouzdano zaključiti da Bošnjaci tokom 20. stoljeća nisu zastupali poziciju političkog panislamizma. Ne postoji nijedan valjan argument na osnovu kojeg bi se moglo tvrditi drugačije. Odbacivali su politički

panislamizam kao nerealnu i romantičarsku ideju, duboko svjesni svoje evropske situiranosti. Jednako tome, opservacije o panislamizmu u *Islamskoj deklaraciji* predstavljaju izraz objektivističke percepcije temeljene na historijskim, statističkim, geopolitičkim i drugim pokazateljima o međunarodnom položaju zemalja islamskog svijeta, njihovih međusobnih odnosa i mogućih perspektiva. Za ovakav zaključak je potrebno jednostavno čitanje teksta, bez ikakvih hermeneutičkih naprezanja. Suprotno tome, propagandistička su nastojanja okrenuta ka stvaranju mita o *Islamskoj deklaraciji* i njenom panislamizmu, i pokušaju nametanja kolektivne stigme bošnjačkom narodu.

Literatura

1. Boisard, Marcel A (2002), *Humanizam islama*, Sarajevo: El-Kalem
2. Bulbulović, Edhem (1926), *Sveislamski kongres i pitanje hilafeta*, Sarajevo
3. Bulbulović, Edhem (1926), *Sveislamski kongres i pitanje hilafeta*, Sarajevo
4. Durmišević, Enes (2002), *Uspostava i pravni položaj Rijasetu Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini 1882-1899.*, Sarajevo
5. Filandra, Šaćir (1998), *Bošnjačka politika u XX stoljeću*, Sejtarija, Sarajevo
6. Hadžiosmanović, Lamija & Memija, Emina (1998), *Biser-književno historijska monografija i bibliografija*, Sarajevo
7. Hadžiosmanović, Lamija (1967), *Bibliografija prve muslimanske nakladne knjižare i štamparije (Muhameda Bekira Kalajdžića)*, Sarajevo
8. Halid-beg, Halil (1913), *Borba polumjeseca i krsta*, Mostar
9. Imamović, Mustafa (1996), *Bošnjačka emigracija*, Sarajevo
10. Imamović, Mustafa (1997), *Pravni položaj i unutrašnjopolitički razvitak BiH od 1878-1914*, Svjetlost, Sarajevo
11. Izetbegović, Alija (2005), *Islamska deklaracija/ Izabrana djela*, knj. 1, Sarajevo

12. Kapidžić, Hamdija (1973), *Hercegovački ustanak 1882. godine*, Sarajevo
13. Karčić, Fikret (1999), *The Bosniaks and the challenges of modernity*, Sarajevo
14. Karčić, Fikret (1990), *Društveno-pravni aspekt islamskog reformizma*, Sarajevo
15. Karić, Amir (2006), *Panislamizam u Bosni*, Sarajevo
16. Kemura, Ibrahim (1986), *Uloga Gajreta u društvenom životu Muslimana*, Sarajevo
17. Kurtović, Šukrija (1914), *O nacionalizovanju Muslimana*, Sarajevo
18. Landau, Jacob M. (1990), *The Politics of Pan-Islamism: Ideology and Organization*, Oxford University Press, New York.
19. Redžić, Enver (2000), *Sto godina muslimanske politike, u tezama i kontroverzama istorijske nauke*, Sarajevo
20. Refik-beg, Azm-zade (1914), *Panislamizam i Evropa*, Mostar
21. Rizvić, Muhsin (1979), *Behar-književnohistorijska monografija*, Svjetlost, Sarajevo
22. Rizvić, Muhsin (1990), *Bosansko-muslimanska književnost u doba preporoda 1887-1918.*, Sarajevo

Časopisi i listovi

1. *Behar*, list za pouku i zabavu, (Sarajevo), 1906-1908.
2. *Biser*, list za širenje prosvjete među muslimanima u Bosni i Hercegovini (Mostar), 1912-1918.
3. *El-Hidaje*, List "El-Hidaje" Organizacije ilmije Kraljevine Jugoslavije/ Nezavisne Države Hrvatske, Sarajevo, 1936-1945.
4. *Gajret*, glasilo "Gajreta" – društva za kulturno i ekonomsko podizanje Muslimana, Sarajevo, 1910-1941

Amir KARIĆ

5. *Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva*, Sarajevo, 1952.
6. *Hikmet*, muslimanski vjersko-prosvjetni list (Tuzla), 1929-1936.
7. *Islamski svijet*, glasilo muslimana u Kraljevini Jugoslaviji-nezavisni islamski tjednik (Sarajevo), 1932-1933.
8. *Slobodna riječ*, glasilo javnog mišljenja muslimana u Jugoslaviji, Sarajevo, 1931-1932.